

ОБЩЕСТВЕНИ И РЕЛИГИОЗНИ СГРАДИ XV – XIX ВЕК

(материали от национална научна конференция)

Исторически музей Карлово

ПЪРВИТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЦЪРКВИ В СРЕДНИТЕ РОДОПИ 1834 – 1836 ГОДИНА

Златка Петрова – РИМ „Стою Шишков“ – Смолян

Една от най-силните прояви на национално-освободителното ни движение е борбата за самостоятелна българска църква. И в Средните Родопи борбата за българска църква е най-мощната изява на националноосвободителното движение през годините на Възраждането. В нея участват не само най-будните и заможни слоеве на населението, но практически и огромното болшинство от българите – християни.¹

При османското нашествие в Родопите почти всички църкви и манастири са разрушени и се налага на една част от българското население чужда религия. Християнството оцелява по домовете със скритите домашни икони, кръстове и чрез пътуващите монаси от светогорските манастири.

След първите реформаторски актове християнското население в планината започва възстановяване на строителство на нови църковни сгради.

Първите църкви в централната част на Родопите са построени в началото на 30-те години и за три десетилетия са изградени над двадесет. Построяването на храмове става и в селищата и на двете митрополии Пловдивската и Ксантийската. 2

Населението от Среднородопието изпращало молби до Цариград за получаване на фермани (разрешителни) за строителство на църкви. Ферманът се издавал при наличие на следните условия. Първото било да е съществувала от старо време. Другите изисквали: запазване в първоначалния вид, християнското население да е мнозинство, да не бъде близо до джамия и да е отдалечена от къщите на мохамеданите. 3

В настоящето научно съобщение на базата на документални материали съхранявани във фондовете на ДА-Смолян, ИМ-Смолян и теренни проучвания се проследява историческия процес на възстановяване и строителство на първите възрожденски църковни сгради в среднородопието през периода 1834-1836 година.

Документалните източници и проучвания определят църквата „Св. Никола“ за една от първите в Ахъчелебийска каза (дн. гр. Смолян, кв. Устово). Предполага се, че е изградена върху старо култово място. Представлявала е каменна обикновена четвъртита сграда вкопана на метър в земята за да не се вижда. Така описана е била изградена около 1830-1831 година. 4

По-късно е преустройвана с ферманите за построяване на църквите в района. Годината на строежа е показана в оформеното декоративно поле с два кръста отстрани: „хрм. стро. 1836“. Църквата е една от най-големите в Средните Родопи – трикорабна с петостепенна апсида, с нартик пред западния вход и балкон – женско отделение.

Първите църкви били построени през 1834 г. в с. Широка Лъка и с. Чокманово. Другите храмове са построени в периода 1834-1836 в: Устово, Горно и Долно Райково, с. Левочево, с. Момчиловци, с. Соколовци, с. Петково, с. Славейно и с. Полк. Серафимово.

Първенците и водачите на еснафските организации в среднородопските планински селища били най-активните участници в процеса на издействането на фермани за изграждане на църкви. Те имали подкрепата и на цялото християнско

население. Както във всички фермани, така и в този за широколъшката църква било разрешено: „да се построи нова черква в средата на селото, която да има дължина 30 зира, в ширина 20 зира, да бъде с девет прозореца, две врати и да се назове „Света Богородица“. Определеното за направа място е от ония места, където от незапомнени времена е имало черква..., не се намира в мюсюлманската махала..., не се намира във вакъфско землище...“ 5

Строежът започва същата година и завършва за 40 дни с участието на цялото население, въпреки трудностите, създавани от турската власт. На следващата 1835 година на 20 юли храмът е осветен от Пловдивският митрополит Никифор.

Ферманът за църквата „Св. Пророк Илия“ в с.Чокманово не е запазен, но документалните извори доказват, че е построена през 1834 година. Видните чокмански кехаи Хаджи Стоян Тодоров, хаджи Никола и Райчо Кисимов са в основата за издаването на фермана. Без нартиката и камбанарията размерите ѝ са: дължина 19,5 м; ширина 14,50 м; височина – от източната страна 10 м и от западната 7 м или общо застроена площ 360 кв. м. За тази монументална сграда било необходимо големи количества камъни, дървен материал, плочи за настилка и покрив. Цялото население участва с усилен труд и за няколко месеца я построява. Църквата е трикорабна и строена от Андон Ат. Казоолу от Пещера. 6

До изграждането на църквата „Св. Неделя“ в Горно Райково християните се черкуват в малък дъсчен параклис в близост до централното аязмо (така нар. брало).

Но този параклис се оказва малък за религиозните обреди и се взело решение за построяване на нова. Местните смели първенци и патриоти Нико Коджабашията и Саво Сарандалиев след дълъг престои в Цариград успяват да издействат ферман не само за църквата в Горно Райково, но и за другите 7 църкви в Ахъчелебийска каза. 7 Църквата била построена от прочутите райковски дюлгери братята Уста Харит и Вълко Кисьови. В строежа участвало цялото население. Плочи за покрива били докарвани от риолитните скали на Караманджа (дн. Мургавец) и Кайнадина. Жените пълнели в торби изкопна пръст и на гръб е изнасяли. До лятото на 1836 година била изградена и на 7 юли осветена от ксантийския владика Кирил. Ктиторският надпис на южната стена в наоса над входа гласи:

„Изобрази се храмът на Св. В. М. Неделя с издивление на почитаемите райковски жители , мало и голямо, под надзор на Вълчо Марков и Никола Костов. Изобразителите са от Станимъка Д. Хрис и Г. Хрисаф в лето 1882“. От надписа е останала средната част, оформена като кръгъл медальон. Годианата на изграждането е релефно нанесена на три места: върху два каменни блока под скосената част на покрива; над кръстовидния гредоред на същото място, оформен като медальон и на ъгловия блок на рамката на входа в оградния зид.

Църквата „Св. в. м. Теодор Стратилат е свързана с упоритата борба срещу гъркоманството, която е описана в книгата „Портрет на гръцкото духовенство и коварните му дела“ от С. М. Родопски. Годианата за построяване на църквата се намира на три места на църковната сграда. Първото е релефно издялана върху камък на южната стена на югоизточния ъгъл: MAI 13 1836 Zaхо – името на строителя. След това е изписана на източната стена в олтара и нартика на западната стена в дясно над входната врата. 8 Съществува запазен и до днес този надпис на гръцки език с името на

майстора строител. Църковния комплекс съдържа храм, костница, камбанария и двуетажна църковна къща построена на мястото на свецоливницата.

Църквата е трикорабна с малка седемстенна апсида, с два входа, с пристроена галерия пред западната и южна фасади. Сводовете са масивни свързани с напречните стени чрез конхи – четвърт сфери. От осемте фермана двата се отнасят за селищата Горно Дерекьой (дн. с. Момчиловци) и Долно Дерекьой (дн. с. Соколовци). На всеки ферман на гърба на митрополията е отбелязано името на патрона-свetic на църквата и селището. Според превода на Киряк Кирянов ферманите определяли годината 1836 и патроните на църквите - „Св. Константин и Елена“ за с. Момчиловци, а „Св. Петър и Павел“ за с. Соколовци. 9 Майстор Манол от Дебър е строител и на двете църкви. Олтарните икони на църквата „Св. Св. Константин и Елена“ са от неизвестен зограф. Осветена на 22 юли от ксантийския владика Кирил. Храмът е трикорабен с голям свод и по монументалност е между църквите в Петково, Славейно, Левочево и тези в Горно и Долно Райково. По информация на питропа на момчиловската църква Костадин Каневски в селото най-мощни еснафи са били дюлгерския и овчарския. За това свидетелства и запазената до днес църковна утвар с надписи: „от овчарския и дюлгерския еснаф за спомен 1836 лето“. В църквата има две плащеници: старата е дарение от сдружението на рибарите в селото.

Другият храм „Св. Петър и Павел“ в с. Соколовци представлява църковен ансамбъл включващ: двуетажна църковна къща в югоизточната част и двуетажна костница с параклис в североизточната част. Стенописите и иконите са изпълнени според установената традиция през втората половина на 19 в. Художествените им качества обаче превъзхождат произведенията на зографи, рисували в края на 19 в., както в Средните Родопи така и извън тях. Стенописните изображения са положени частично по сводовете, вътрешните страни на аркадите и по стените. Изпълнени са през 1913 г. от Щерю Теодориев от с. Ени-кьой, Ксантийско. При реставрационните дейности под платното на иконата „Св. Спиридон“ се открива по старо изображение на същия светец върху дъсчена основа и може да се предполага, че и под другите единадесет олтарни икони има по-стари изображения от 1836 г., когато е построена църквата. 10

Църквата „Св. Йоан Предтеча“ в с. Петково спазва също условията на фермана и се възстановява върху основите на стария параклис с дължина 25,5 аршина, ширина 17,5 аршина, височина 8,5 аршина, дебелина на стените – 5 педи. В църковния архив и до днес са запазени ценни богослужебни книги, като най-ранната от тях е от 1869 година „Църковен цветник“. На нейната корица със синьо мастило е изписано: „1873, септември 15 поп Георги наръче на Узунджову този цветник та е зеха абаджиите“. 11

По инициатива на първенците Карапетко, Димо Добровски, Тодор Узунов и Веско Шопов от Карлуково (дн. с. Славейно) се възстановява и църквата „Св. Пророк Илия“ през 1936 г. При голям пожар в селището през 1896 г. изгаря църквата и ферманът, който се съхранявал вътре. За това свидетелства запазеният надпис в притвора на църквата: „Храмът отваря врати на Илинден 1836 г. Построен за 3 месеца с участието на цялото население. Свещеник Киряк Белковски въвежда богослужение на роден български език през 1868 г. През 1896 г. църквата изгаря и се възстановява от 1907 г. до 1910 г. Майстор Славо Т. Райчевски.“ 12

Останалите църкви „Св. Петър и Павел“ в с. Левочево и „Въведение Богородично“ в с. Полк. Серафимово също са строени с фермани през 1836 г. и върху стари култови места. В притвора на църквата „Св. Петър и Павел“ се пазят 2 султански фермана: Първият от 1836 г. за възстановяване на църквата и вторият от 1911 г. за възстановяване на каменната камбанария. В текста на фермана четем за разрешението да се възстанови: „... Петровата черква, която с течение на времето е достигнала до разсипване. За поправката населението на горепосоченото село е отправило молба, след което е направен шериатски оглед и премерена – дължина 25 аршина, ширина 18 аршина, височина 8 аршина, два кръста и пет прозореца ... Давам настоящето високо позволение и съгласно това от стария план без да се прибавя една педя разстояние или един пръст, съгласно Шериата.“ 13 Тя е осветена на 20 юли 1836 г. от ксантийския митрополит Кирил. „Въведение Богородично“ в с. Полк. Серафимово представлява църковен комплекс състоящ се от църква строена през 1836 г., а камбанарията и училището през 1880-1885 г. Майстор строител е Андон Казоолу от Пещера, а зограф е от Георги Ксаф от Асеновград. В строителните дейности участвали и местни дялгери, между които и Райчо Травлю, който работил в Ксантийско. Негово дело е църквата в село Коинкьой, сторена по късно и представляваща точно копие на серафимовската църква.

Първият свещеник на църквата е бил Христо, което четем в приписката на богослужебния миней: „Се възстанови храмът 1836 г., 6 юни. Писалият това, бидейки най-малкия от свещениците, Христо, и молим всички свещеници, които ще служат тук, да не ме забравят в светата литургия“ 14 Предполага се, че съществува връзка между това селище и манастира „Кусиница“ (Драмско) от където идвали пътуващи монаси.

В селището има махала, чийто родоначалник е преселник монах Никифор от този манастир. Първоначално патрон на църквата е „Св. Никола“, но същия имал и църквата в Устово. Затова се решава да се преименува в „Въведение Богородично“, като втория престол си остава на св. Никола.

Иконите на царския ред са от 1885 г., за което свидетелства авторския надпис „Г. Дро... адов 1885“. 15

Първите църкви от 1834 г. са с по-малки размери от храмовете от 1836 г. до края на 19 в.

Характерна особеност на среднородопските християнски храмове е, че се изграждат като църковно-училищни ансамбли с високи зидове и камбанарии. Към църквата се изгражда килийно училище, църковна къща за свещеника, камбанария и костница. Всички тези постройки около храма са заградени с висок каменен зид, предпазващ християните от мюсюлманско обкръжение. Конструирани така тези енорийски сгради в Средните Родопи не се срещат в другите части на страната. В тази затворена територия протичал не само религиозно-просветния, но и обществено-политически живот на българското християнско население. Тези ансамбли имащи вид на манастири са оригинален принос на родопските майстори в българската църковна архитектура от 19 в. 16

В среднородопския район са изградени такива съвременни църкви, каквито са строени на Балканския полуостров по това време. Всички са трикорабни, с масивни сводове. Това разкрива връзките на Родопска планина със земите на север и на юг. Пространствената и планова структура следва традицията на 19 в. Основно различие

е, че тук църковното строителство е изцяло от камък. В някои от църквите в Средните Родопи се наблюдава и втора особеност, която и до момента не е известна извън района. Преходите от средния свод към напречните стени са осъществени чрез конха, с четвърт сферична форма, не под прав ъгъл. Такъв конхален преход от средния свод има от този период в църквите: в с. Широка лъка (1834); в Долно Райково (1836); в с. Соколовци (1836) и в с. Левочево (1836).

Трета особеност на среднородопските църковни сгради е наличието на костница. Костници обикновено се правят в мастирите, където се погребват монасите. Тук те са отделни сгради до църквите, като някои от тях са двуетажни – с параклиси над гробните помещения. Те са били използвани и като енорийски църкви, когато са извършвани възстановителни дейности или строени нови.

Всички храмове имат и камбанарии, чието строителство също се е разрешавало с фермани до 1912 г.

Архитектурното наследство в Средните Родопи е създадено от местни майстори-строители. Част от селищата като Райково, Полк. Серафимово, Левочево, Широка лъка и Чокманово са известни със своите дялгери-гурбетчии. Те работили предимно из Беломорието. Затова се предполага, че оттам усвоявали уменията за строителство на църкви.

Част от имената на строителите са известни от останените от тях надписи по каменните блокове около входовете, по ъглите на южната фасада или по спомени. Надписите с годината на строежа са оформени в медальони с кръст и орнамент.

Известни имена на строителите на тези първи църковни сгради са Митьо Киряков от Чепеларе, Дамян Каров и Тодор Посрев (от Широка лъка) построили църквата в с. Широка лъка; Андон Казаолу от Пещера построил църквата в с. Полк. Серафимово; майстор Захо с неизвестен произход построил църквата в Долно Райково; братя Харит и Вълко Кисьови от Райково построили църквата в Горно Райково; майстор Манол от Дебър построил църквата в с. Момчиловци.

Голяма част от тези майстори участват в изграждането на джамии, конаци, казарми, складове и мостове в Ксантийско, Драмско, Кърджалийско и Одринско.

Отсъствието на художествена традиция, липса на запазени по-стари стенописи и на опит дава своето отражение върху първите стенописи в църквите в Средните Родопи. Те са създавани в повечето случаи от самоуки пътуващи иконописци с неизвестен произход. Срещу по-малко заплащане от местните еснафски сдружения те извършват изографисването.

Иконостасите са таблени и с плитка резба от така нар. „овчарски тип“. В Родопите няма местна дърворезбена школа. Съставните части на хоризонталните декоративни пояси обаче вероятно се изработват от опитни дърворезбари в Самоков, а се пренасят и монтират от местна дялгерска група. Този тип техника и орнаменти се наблюдава във всичките църкви от периода 1834-1836 г. Иконите в тези първи възрожденски църкви в повечето случаи са рисувани от неидентифицирани зографи. Но някои от въпреки, че не са подписани по стиловите белези и времето на създаването им 1834-1836 г. дават основание за определяне на авторството им. Така професор Асен Василев определя като автор на 10-те иконостасни икони в църквата в с. Широка лъка известния самоковски иконописец Захарий Зограф, който в този ранен период не се подписвал. 17

Другият голям иконописец на тази школа Станислав Доспевски пресъздава в една от най-ранните си икони образите на Кирил и Методий в църквата „Св. Никола“ в Устово.

Документалните източници показват, че в строителството на някои от църквите се включват и българите-мохамедани.

Строителството на храмове продължава и след Кримската война, когато започват да се изграждат и втори църкви. Така почти не остава селище, което да не е построило свой храм.

Това голямо църковно строителство свидетелства за новото самочувствие и пробудения национален дух и самосъзнание в среднородопския край.

БЕЛЕЖКИ:

1. Гиневски Христо, Родопското Възраждане. Смолян. 1994, с. 96
2. Пак там, с. 100
3. Документи за българската история. С. 1940, том II. док. № 57, 60, 62, 63, 65, 77
4. Сб. „100 години от учредяването на Българската Екзархия“. С. 1971, с. 200-201; Шишков Стою, Преди 50 години при Н. Блаженство Екзарх Йосиф в Цариград, сп. Родопа, 1934
5. Сб. Широка лъка – просветно огнище в Родопите. Съст. инж. Д. А. Георгиев, С., 1947, с.54
6. Тодоров Тодор, Печилков Андрей, Караманджуков Александър, Чокманово. Минало. т.1, С. 1999, с. 307-308
7. Попвасилев Иван. Избрани съчинения. Смолян. 2000, с.237
8. Пак там, с. 200
9. Канев К. Миналото на село Момчиловци, С. 1975, с.109
10. Петканов Г. Поглед в миналото на с. Соколовци. Смолян, 2000, с. 100-103
11. НА-ИМ, Ф III, а. е. 564, л. 31
12. НА-ИМ, Ф III, а. е. 564, л. 23-25
13. Барбов Ст., Манолова М., Ставракев И., Левочево в миналото си. С. 1992, с. 82-85
14. ДА-Смолян, ф 98 Н, оп.1, а.е. 22, л. 4-5
15. НА-ИМ, ф III, а.е. 564, л.26
16. Клисаров Н. Особенности на църковната архитектура и строители на църкви в Средните Родопи през XIX век. сп. RODOPIKA, 1991, кн.1, с.192
17. Клисаров, Н. Църквата Успение Богородично с. Широка лъка Смолянско. С. 2003, с.47